

О.П.Рабенчук*

СОЦІАЛЬНІ НАСТРОЇ ТА ПОВЕДІНКА НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ГОЛОДУ 1946–1947 рр.

У пропонованій розвідці розглядається проблема штучно створеного радянською владою голоду 1946–1947 рр. в її соціальному аспекті. Автором вивчається суспільна атмосфера, морально-психологічний стан, настрої населення України під час голоду та з'ясовуються особливості поведінки й реакції людей на продовольчу скруту.

Післявоєнний період є одним із ключових етапів історії радянського державного устрою і суспільства. Ці роки залишили практично без змін політичну й економічну систему в СРСР, хоча у суспільстві після переможного завершення війни відбувалися зміни, пов'язані з надіями та очікуваннями, які викликали особливий психологічний клімат і настрої. Населення країни увійшло в мирне життя, сподіваючись, що за порогом війни залишилось усе найстрашніше і важке. У масовій свідомості виник образ «життя-свята», із допомогою якого моделювалася особлива концепція післявоєнного життя – без протиріч, без напруги. Стимулом розвитку цієї концепції був лише один фактор – надія. Вона викликала небувалий оптимізм, емоційне завзяття народу, що дозволило досить швидко вирішити основні завдання відбудови¹. Однак ейфорія перемоги з її духом свободи й ідеологізацією минулого мирного існування була розвіяна реальними життєвими обставинами. Уже у 1946–1947 рр. економічна й сільськогосподарська політика ВКП(б) викликала штучний голод. Він забрав із собою сотні тисяч людських життів, спотворив, як і голодомор 1932–1933 рр., моральні норми й життєві цінності, але, разом із тим, посилив критичні настрої у радянському суспільстві, викликав прихований та відкритий спротив як безпартійних, так і партійних громадян існуючій політичній системі й похитнув велич вождя-ікони – Й.Сталіна.

Від голоду 1946–1947 рр. найбільше постраждало населення 16 східних областей України, а також Ізмаїльської і Чернівецької областей. Його спричинили несприятливі погодні умови: сильна посуха, дуже низький врожай (у деяких районах Ізмаїльської області – 1 ц із 1 га), мала кількість та недосконалість техніки, але, головним чином, намагання виконати за таких критичних обставин надмірно високий план хлібозаготівель, який до того ж було збільшено у липні 1946 р. із 340 млн. пудів до 362,7 млн. пудів збіжжя.

До цього спонукало те, що в перший післявоєнний 1946 р. Й.Сталін і його політичне оточення шляхом максимального розширення посівних площ та підвищення норм хлібоздачі всіма категоріями господарств розраховували отримати таку кількість зерна, яка б забезпечила амбіційні плани зростання промислового і оборонного потенціалу СРСР, надання продовольчої допомоги країнам із табору «народної демократії» та скасування карткової системи постачання населення, введеної у період війни². Тому вже з весни 1946 р. керівництво республіки, виконуючи вказівки союзного центру, розпочинає «битву за врожай», спрямовану проти колгоспів і районних ланок управління. Для кожного господарства і районів у цілому, відповідно до видової (приблизної) оцінки врожаю, вводились плани хлібозаготівель. Реакція низової ланки господарських управлінь на такі плани виявилась неоднозначною. Розуміючи, що ці плани надто перебільшені і з господарств доведеться в майбутньому вилучати увесь зібраний

* Рабенчук Олег Петрович – канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

урожай, деякі голови колгоспів та представники районних партійних і радянських органів намагалися знизити видову оцінку. Про таку тенденцію ЦСУ УРСР доповіло ЦК КП(б)У та Раді Міністрів республіки і для протидії організувало повторну перевірку видової врожайності в Україні³.

У ході жнив усе ж таки виявилось, що план щодо врожаю, навіть за зменшеними прогнозами голів колгоспів і районного керівництва, виконати буде неможливо. Оцінюючи критичність ситуації, до керівництва республіки у липні 1946 р. звертаються голови партійних організацій ряду областей із проханням зменшити планові завдання хлібозаготівель для господарств, які знаходилися у регіонах, що найбільше постраждали від посухи. Проте такі звернення залишилися поза увагою партійного центру республіки. Натомість пленум ЦК КП(б)У, який відбувся того ж місяця й розглянув питання збирання врожаю й проведення хлібозаготівель, зажадав від партійного і радянського керівництва усіх рівнів безумовного виконання плану, а також повернення боргів із насінневої, продовольчої та фуражної позик⁴. Таким чином, почалася справжня «битва за врожай», де по один бік «фронту» були вищі посадові особи республіки та армія сумлінних виконавців їх наказів, а з іншого – мільйони голодних селян, що стали заручниками політики ВКП(б). У цій кризовій ситуації вкотре за роки існування радянського державного устрою змінюються життєві орієнтири, система мислення, настрої людей, що, у свою чергу, позначилося на пріоритетах у поведінці населення, його взаємодії із владою.

Перш за все перед владою постала проблема голів колгоспів та управлінців районного рівня, від яких залежало, наскільки швидко і як буде виконуватись план хлібоздачі. Виявилось, що сумлінність низових працівників була далеко не такою, якою її хотіли бачити в ЦК КП(б)У та Раді Міністрів УРСР. Більшість із них, звичайно, з ентузіазмом намагалися виконувати спущені з гори плани, деякі, використовуючи своє службове положення, займалися крадіжками зерна для власного збагачення, але були й такі, які в масовому порядку почали приховувати частину зерна від хлібозаготівель, хоча знали і переконувались на прикладі інших, що в разі виявлення подібних фактів численними уповноваженими та перевіряючими, вони будуть засуджені за пунктами 7 і 14 статті 58 як «шкідники і саботажники»⁵.

Для того, щоб зберегти хоч якусь кількість врожаю, у колгоспах ховали зерно на горищах, змішували з відходами, зволікали з його обмолотом і здачею на заготівельні пункти, складали «кулацькі» хлібофуражні баланси⁶. Непоодинокими були такі факти, як у Лебединському районі Сумської області, де голова колгоспу «Радянське село» намагався сховати на горищах колгоспних комор 312 ц очищеного зерна і більш як 700 пудів – змішаного з відходами. У Миропільському районі цієї ж області у серпні 1946 р. було виявлено 160 т відходів змішаних із зерном, у Краснопільському – 400 т⁷. У вересні у Переяслав-Хмельницькому районі Київської області на токах і в коморах колгоспів було 15 тис. ц зерна, у Хмельницькому районі Вінницької області – 8,5 тис. ц. Серед найпоширеніших методів приховування зерна практикувалось його засипання в насінневі фонди господарств⁸. Також голови ряду колгоспів, незважаючи на урядову заборону до повного розрахування із державою використовувати на свої внутрішні потреби більше 15% від кількості зданого зерна, витрачали все ж значну його кількість на оплату трудовнів, організацію громадського харчування під час збиральної кампанії навіть ще до вивозу врожаю на заготівельні пункти. При цьому деякі керівники районного рівня, знаючи про існуючу тенденцію й розуміючи неможливість виконання хлібозаготівельних планів, не вживали санкцій до голів колгоспів, а інколи навіть видавали накази, щоб загальмувати здавання зерна державі⁹.

Із метою впливу на місцевий апарат та активізації в республіці хлібозаготівельної кампанії ЦК КП(б)У і Рада міністрів УРСР були змушені регулярно приймати та надсилати в регіони відповідні секретні постанови. На кінець вересня, який вважався вирішальним у проведенні хлібозаготівлі, влада обвинувачувала керівників окремих партійних і радянських організацій Кіровоградської, Чернігівської, Сталінської, Одеської, Херсонської, Чернівецької, Київської, Дніпропетровської, Запорізької, Вінницької областей у тому, що вони «перебували у полоні відсталих настроїв, ліберально ставилися до порушників державної дисципліни в справі хлібопостачання, не відчували відповідальності перед партією й державою за хід хлібоздачі...». Подібні постанови із такими ж звинуваченнями продовжували виходити і в жовтні, і в листопаді 1946 р., незважаючи на те, що все частіше до центральної влади УРСР надходили офіційні листи та звіти від управлінців як районного, так і обласного рівня про надзвичайно важке матеріальне становище населення, голод, захворюваність на дистрофію й прохання надати продовольчої допомоги. Однак партійний центр республіки під тиском союзного прагнув лише одного – виконання плану, тому від обкомів і райкомів КП(б)У, обласних і районних виконкомів вимагалось рішуче припиняти усі «антидержавні дії, викривати й піддавати суду приховувачів хліба, злодіїв і розкрадачів, повністю виявляти прихований хліб і забезпечити здавання його державі»¹⁰.

Опір голів колгоспів надто жорсткій хлібозаготівельній кампанії, попри звинувачення органів суду і прокуратури в ігноруванні подібних «злочинних дій», активно придушувався¹¹. Відповідно до інформації прокурора УРСР Р.Руденка в 1946 р. та в першому кварталі 1947 р. в Україні судовими органами, за ініціативи головного районних прокуратур, виконкомів, комітетів КП(б)У, уповноважених Міністерства заготівель СРСР, місцевих газет була розглянута 1681 справа про злочини голів колгоспів. Із цієї кількості справ упродовж вересня–жовтня 1946 р., тобто в розпал кампанії із заготівлі зерна, у Прокуратуру УРСР поступило й було перевірено нею 1325 справ – 79%. Засуджено за ними до різних термінів і видів покарання – 1312 голів (99,1%). Найбільше випадків притягнення голів колгоспів до кримінальної відповідальності було в Чернігівській, Полтавській, Сталінській, Київській, Кам'янець-Подільській, Ворошиловградській, Одеській областях (65%)¹².

Потрібно відзначити, що більшість засуджених голів колгоспів працювали на своїх посадах лише впродовж одного–двох років, причому 70,4% із них (934 особи) були учасниками й інвалідами Вітчизняної війни. До того ж кожен четвертий із засуджених (27,2%) був членом ВКП(б)¹³.

Крім вилучення усього зібраного врожаю, влада вдалася до зменшення контингенту осіб, які забезпечувалися продовольчим пайком. 30 вересня 1946 р. Рада міністрів УРСР і ЦК КП(б)У прийняли таємну постанову про економію у витрачанні хліба. Згідно з нею, кількість осіб, що постачалися у сільській місцевості, скорочувалася майже на 3 млн. осіб, у містах і робітничих поселеннях – на 742 тис. осіб. Також було зменшене виробництво сортового борошна¹⁴. Та все ж тотальне вилучення хліба, його «економія», затримання видачі зерна колгоспникам на трудовні, майже повне припинення використання зерна на фураж, шалений галас у пресі не забезпечили виконання республікою плану хлібоздачі. Україна його виконала приблизно на 60%.

У жодній із постанов – ані союзних, ані республіканських, які стосувались хлібозаготівельної кампанії, ніяк не згадувались і не брались до уваги продовольчі труднощі населення, хоча вони існували вже задовго до жнив і влада про них знала. Ще навесні 1946 р. мешканці села почали потерпати від голоду, оскільки на вироблені трудовні майже не отримували зерна. Про свою скруту й біди селяни висловлювались у листах, зокрема, до родичів, що служили в армії. Пові-

домлялося про примусову позику державі, відбирання продуктів, худоби, речей, масове опухання і смертність від голоду. Ситуація порівнювалася із 1933 р. Люди волали про допомогу: «...Дорогой муж ...мы скоро подохнем с голода... Приезжай и заberi нас отсюда, ибо я не имею надежды, что переживу эту весну... я и дети имеем только на тебя надежду, что ты вырвешь нас из этого пекла...» (Кам'янець-Подільська область); «...Милентий, помоги нам, а то я пухну с голода со всеми своими детьми...» (Одеська область). Військова цензура МДБ УРСР при перегляді поштової кореспонденції за час від 10 квітня до 15 травня 1946 р. виявила 7330 подібних листів зі скаргами на нестачу продовольства. Найбільше їх було надіслано з Київської (3557 листів), Кіровоградської (2815), Кам'янець-Подільської (589), Запорізької (171), Вінницької (125) областей¹⁵.

Частина населення, яка вважала, що причини голоду лежать у некомпетентності місцевих можновладців, зверталася із проханням допомоги в органи КП(б)У, ВКП(б) та особисто до керівників республіки чи держави. Один із таких листів колгоспники села Попелюхи Піщанського району Вінницької області у червні направили до секретаря ЦК КП(б) України М.Хрущова, називаючи його батьком та заступником: «Никита Сергеевич, ...люди наши с голоду мрут, ...у нас сил уже не хватает, а из области нас никто не слышит, ...колхозу все равно, как ни работай, а гарантии нет, что получишь. ...В газетах пишут, что все хорошо, а где это хорошо, а у нас все плохо... Люди все изменились – худые, черные, злые, говорят, что теперь правды нет, но правда должна быть...»¹⁶. Попри очевидне погіршення життя і наступ голоду, у деяких селян все ж залишалася надія, що центральна влада зарадить їх становищу.

Але з кожним місяцем ситуація в республіці погіршувалася і в кінці вересня міністр держбезпеки УРСР Савченко доповідав ЦК КП(б)У про виявлення вже 44431 листа зі скаргами населення на посуху, несплату за працю й голод. Зокрема з Київської області їх було надіслано 15507, Вінницької – 13011, Кіровоградської – 6751, Житомирської – 4676, Чернігівської – 2924, Кам'янець-Подільської – 1562¹⁷. Більше 1000 листів зі скаргами на продовольчі труднощі було виявлено військовою цензурою у грудні–листопаді 1947 р. при «обробці» кореспонденції в лави радянської армії з Полтавської області¹⁸.

Із посиленням голоду у наступні місяці висловлювання людей у листах стають усе гострішими. Серед населення, і не лише сільського, наростало розчарування політикою ЦК ВКП(б) і прийшло розуміння, що від радянської влади, за яку люди боролися на фронтах війни, не надійде ніякої допомоги: «Дети! Хлеба и овощи погорели, и мы голодаем. Мать ходила собирать колоски в поле, там, где уже собраны снопы. Председатель колхоза Скорыч ее побил, отобрал мешок и перерубил жилы у нее на руке, теперь она ею не может работать»¹⁹; «...Безвыходное положение, хоть бери детей потрави, и сама ложись под поезд...» (Вінницька область); «...Есть ...нечего. Сельсовет налоги тянет, и не знаем, как быть...» (Кам'янець-Подільська область); «...Демобилизовался, приехал домой, но лучше бы меня убили на фронте, чем мучиться дома, где умирают все с голода. ...Не вижу никакой помощи со стороны государства» (Ізмаїльська область)²⁰.

Іншим більш дієвим виявом реакції людей на нестачу продовольства і голод став масовий виїзд населення із районів, що страждали від посухи, у Західну Україну за сільськогосподарськими продуктами. Він почався ще в лютому 1946 р., а влітку почав становити загрозу для влади не лише за масштабами явища, а й за його наслідками. Населення з Харківської, Дніпропетровської, Херсонської, Полтавської, Вінницької та інших областей України, а також ряду областей Білорусії й Росії переїжджало із села в село західного регіону²¹, який не був колективізований²² і розповідало правду про становище в колгоспах, голод, невивплати за вироблені трудодні, сильно заважаючи таким чином прове-

денню агітації «переваг» колгоспного ладу. На лютий 1947 р. у західних областях України відновили лише 507 колгоспів із 2866, які були створені тут 1939–1940 рр.²³ Тож вислови типу: «На Сході посуха, хліба немає», «У колгоспах немає сенсу працювати, тому що хліб забирають», «Де колгоспи – там немає хліба», «Добре вам, що у вас землю не відібрали», «У нас землю забрали в колгосп. Почекайте – ось і у вас будуть колгоспи – тоді будете знати»²⁴, – цьому процесу сприяти аж ніяк не могли, й місцеве населення залишалось байдужим до радянських господарчо-політичних ініціатив.

Деякі із приїжджих тимчасово наймалися на роботу за харчі, деякі залишалися назавсім, але більшість, побувши два–три місяці і скупивши за гроші чи вимінявши за речі хліб, крупу, картоплю чи інші продукти, поверталися додому. Серед них, звичайно, була категорія людей, які їздили не з крайньої потреби, а з метою наступного перепродажу цих продуктів на місцевих базарах, на що влада звертала особливо свою увагу.

Приїжджі зосереджувалися в основному в районах, де проходила залізниця. Їх кількість невпинно збільшувалася, про що свідчила офіційна статистика. Якщо в червні 1946 р. органи транспортної міліції УРСР зняли лише з товарних потягів 62 тис. 400 осіб, то за дві декади липня – уже 97 тис. 633 особи. Зокрема у Львівській області, як свідчив секретар обкому КП(б)У І.Грушецький, у Краснянський район щоденно в червні прибувало 300–400 осіб, головне жінок, у Жовковський – 80–100 осіб, Глинянський – 100–150 осіб, Городокський – 40–50 осіб. Також багато колгоспників зупинялося в населених пунктах Івано-Франківського, Бродського, Поніковецького, Львівського та інших районів області. До того ж внаслідок голоду та необлаштованості життя на нових місцях в області у «неорганізованому порядку» прибували переселенці із Запорізької, Дніпропетровської, Херсонської, Одеської, Ворошиловградської і Тернопільської областей²⁵.

Для протидії напливу населення в Західну Україну керівництво республіки вживало заходи, які були направлені не на усунення причин, що спонукали людей на масовий виїзд за продуктами, тобто голод, а лише ті, які б дозволили зменшити потік мас і ліквідувати шкоду, що завдавали приїжджі авторитету радянської влади у західному регіоні.

31 липня 1946 р. Рада міністрів УРСР заборонила продаж хліба на базарах колгоспами, колгоспниками й одноосібниками аж до виконання ними плану хлібоздачі державі із врожаю 1945–1946 рр. Тож для боротьби із тепер уже незаконним перевезенням селянами хліба залізницею органи транспортної міліції УРСР почали організовувати на великих залізничних станціях спеціальні загорджувальні заходи, які не дозволяли продавати й купувати на базарах зерно й борошно. Крім цього, райкомам КП(б)У на місцях давалися вказівки посилювати масово-політичну роботу серед селян, щоб «нездорові висловлювання окремих приїжджих осіб негативно не впливали на морально-політичний стан колгоспників і селян». Органам МДБ і МВС при виявленні людей, які поширювали антирадянські й «наклепницькі» розмови, спрямовані проти колгоспного ладу, доручалось арештувати й судити²⁶.

Однак подібні дії влади особливого успіху не мали. Оскільки ситуація в республіці погіршувалася, тисячі людей продовжували їхати у Західну Україну і в наступному 1947 р. Навесні, крім продуктів харчування, селяни конче потребували ще й посівного матеріалу. Зокрема у Вінницькій області, як повідомляв секретарю обкому КП(б)У Стахурському завідувач обласного відділу охорони здоров'я Лобанов, щоденно з кожного села виїздили і поверталися десятки й сотні селян, частина з яких здійснювала свої поїздки систематично, одна за одною. Тривали вони в середньому 2–3 тижні²⁷. В області було сім залізничних станцій (Козятин, Жмеринка, Вапнярка, Рудниця, Гайворон, Калинівка, Погребище),

де постійно скупчувалася велика кількість людей. Так, лише у березні на станції Козятин щоденно продавалося близько 9 тис. білетів, а за підрахунками санітарної служби і транспортної міліції через вокзал із транспортними потягами їхало ще 18–20 тис. осіб, тобто більше 25 тис. осіб у день. Ще більший потік людей проходив через Жмеринку, оскільки його поповнювало населення з Бессарабії та Одеської області. Люди перебували у виснаженому стані, багато хто дорогою вмирав; внаслідок тривалих поїздок, ночівлі на залізничних вокзалах та у переповнених вагонах усі були вкрай завошивлені. Санітарна служба також була на сполох через поширення тифу²⁸. Проте таким чином вижити в умовах голоду було чи не найпростіше.

У той час, як частина населення їхала за продуктами й поверталася, інша намагалася врятуватися від голоду втечею із села. Поодинокі або цілими сім'ями селяни кидали свої домівки й направлялися у міста²⁹ чи менш постраждалі від посухи райони. За даними Міністерства сільського господарства УРСР, із 1 січня 1946 р. по 1 січня 1947 р. кількість працездатних жінок і підлітків до 16 років у колгоспах України зменшилася на 283,9 тис. осіб³⁰. Хто ж не наважувався тікати, але й не бажав помирати з голоду в колгоспах, влаштовувався працювати на місцевих підприємствах чи установах, які забезпечували своїх робітників картками на продовольчі товари. Однак такий шлях порятунку виявився недалекоглядним, оскільки, як уже згадувалося вище, держава суттєво зменшила у вересні 1946 р. кількість осіб, особливо у сільській місцевості, які забезпечувалися пайком. Щоб завадити селянам самовільно залишати колгоспи й повернути тих, хто так учинив, Міністерство сільського господарства УРСР пропонувало Раді міністрів УРСР та ЦК КП(б)У прийняти постанову про заборону відпуску колгоспників із села та прийняття їх на роботу керівниками підприємств, організацій чи установ. Однак, як не дивно, останні на такий крок не пішли, оскільки вважали, що прийняття подібної постанови суперечить положенням сільгоспартії та Конституції СРСР. Але з призначенням у березні на пост секретаря ЦК КП(б)У Л.Кагановича ситуація змінилася. За його підписом низовим партійним та радянським органам навесні було розіслано лист ЦК КП(б)У, в якому їм доручалося надавати допомогу правлінням колгоспів у поверненні назад у господарства колгоспників. Без виданих у колгоспі документів сільські мешканці тепер не могли ніде влаштуватися на роботу³¹. Таким чином, була поставлена ще одна перепона на шляху селян до виживання.

Екстремальні умови голоду мали стресовий характер впливу на суспільство, вони несли загрозу як фізичному, так і психологічному здоров'ю особи. У ситуації небезпеки, постійного напруження, невпевненості у завтрашньому дні, відчаю зазнала кардинальної зміни поведінка людей, яка призвела до руйнації соціальних, правових, моральних норм та ціннісних орієнтацій.

Одним із проявів такої руйнації стало залишення батьками своїх дітей, причому робилося це часто привселюдно. Дітей кидали на дорогах, у сільрадах, у райздороввідділах, в яслах, лікарнях, біля дитбудинків, у райвиконкомах, відділах МВС. В основному це були малюки від народження до чотирирічного віку. Про характерний випадок доповідав у лютому 1947 р. секретар Чечельницького райкому КП(б)У Вінницької області В.Грабовський. Він наводив приклад, коли в райздороввідділі опухла від голоду вдова принесла двох дітей у вкрай виснаженому стані і з окриками: «Дівайте їх, де хочете!», залишила приміщення³².

Проте свідченням ще більшого відхилення поведінки людини в умовах голоду від ustalених норм життя став канібалізм та вживання у їжу людських трупів³³. Із метою виживання дехто переступав межу людськості і, щоб прогодуватися, вбивав власних чи чужих дітей, членів своїх сімей, жебраків, дехто їв уже померлих родичів. Траплялися випадки, коли вбивства людей чинилися для виготовлення і наступного продажу продуктів харчування. Убивали навіть

12–13-річні діти. При цьому не всі з тих, хто наважувався на подібні вчинки, були виснажені чи у стані, близькому до божевілля. За перше півріччя 1947 р. органи МВС УРСР на території 15 областей республіки зафіксували 130 випадків людоїдства та 189 випадків труподства. Найбільш частими вони були в Ізмаїльській (відповідно 53 і 82 випадки), Дніпропетровській (16 і 21), Одеській (10 і 2), Сталінській (11 і 15) областях³⁴. Виявити справжню кількість подібних фактів у той час, коли люди вмирали сотнями тисяч, було неможливо, проте навіть ті випадки, які влада зафіксувала, свідчать, що це страхітливе явище було поширене у всіх регіонах України, де панував голод.

Пік голоду припав на зиму 1946–1947 рр. та весну 1947 р. Від недоїдання населення масово хворіло на дистрофію, особливо страждали діти й літні люди. Лікарні були переповнені, хоча потрапляння туди не гарантувало врятування життя, оскільки у цих установах теж катастрофічно не вистачало продуктів харчування. Та ж сама ситуація існувала в переповнених дитячих будинках. Населення масово зверталося по допомогу в органи місцевої влади, багато хто з регіональних керівних працівників просив з центру продовольчої позики, проте для вищого керівництва республіки головною проблемою був не голод, а невиконання плану хлібоздачі. Тому вся допомога, яка надходила, усі заходи, які формально сприяли поліпшенню ситуації, зокрема, організація на місцях їдалень для голодуючих, налагодження по селах харчової взаємодопомоги, виловлювання риби у річках і ставках, навесні – вирощування ранньої городини – кардинально змінити існуючий стан речей не могли. За офіційними повідомленнями на початку 1947 р. в Україні нараховувалося 448 тис. хворих на дистрофію, серед яких 150 тис. перебували у важкому стані й потребували термінової госпіталізації³⁵. На травень 1947 р. вже було зареєстровано понад 900 тис. таких хворих. Що ж до людських втрат, то їх визначити важко, оскільки масштаби трагедії, попри те, що вони були меншими ніж у 1932–1933 рр., надто великі. Лише органи ЗАГСУ УРСР зафіксували у 16 східних та Ізмаїльській і Чернівецькій областях 1946 р. 282 тис. померлих, а 1947 р. – більш ніж 528 тис.³⁶

Незважаючи на голод і скрутне продовольче становище більшості населення України, влада досить успішно провела у лютому 1947 р. таку важливу політичну кампанію, як вибори до Верховної Ради УРСР. Із остраху перед можливими протестами людей, оскільки лунали висловлювання невдоволення, або про те, що «голосувати будете без нас, ми не доживемо до виборів» по республіці скликалися спеціальні пленуми і наради парткомів усіх рангів, збори пропагандистів та агітаторів із метою нейтралізації негативних настроїв. У результаті вибори пройшли спокійно і за «блок комуністів і безпартійних» проголосувало 99,47% виборців³⁷. Але навіть 0,52% тих, хто був проти, а це 111832 особи, було досить багато, хоча менше, ніж 1946 р., коли проти виставлених кандидатів від України у Верховну Раду Союзу РСР голосувало 178552 виборці. Люди висловлювали своє невдоволення не стільки недемократичністю процедури голосування за єдиних кандидатів, скільки нестерпними умовами життя. Воно виражалось у формі написів на виборчих бюлетенях, які виявляли після відкриття виборчих урн. Частина громадян у такий спосіб намагалася звернути увагу посадовців на своє вкрай важке становище: «Нагодуйте народ», «Приділяйте більше уваги трудовому народу», «Врятуйте від голоду»³⁸. Зокрема в інформаційному повідомленні до ЦК КП(б)У про підсумки виборів на Полтавщині секретар обкому партії із пропаганди В.Волгін констатував, що на багатьох бюлетенях були типові приписки: «Дайте хліба, хочу їсти!», «Я буду голосувати за того, хто дає життя, а не голод», «Товаришу депутат! Дайте хліба – гину!»³⁹. У Кам'янець-Подільській області поряд із патріотичними написами: «Хай живе і процвітає могутня Батьківщина», «Привіт Сталіну», «Голосую за комуністичну партію», «Голосую за улюбленого батька і друга Й.Сталіна», також були й протилежно-

го характеру: «Прошу налагодити життя», «За світло, воду і хліб», «Дайте хліба»⁴⁰.

Від початку 1947 р. критичність настроїв як сільських, так і міських жителів усе ж зростала, про що з тривогою спецслужби доповідали керівникам республіки. Так, на Полтавщині колгоспник сільськогосподарської артіль «Певний шлях» Кобелецького району Ф.Колісник у приватній розмові заявляв: «Нам говорили, коли ми їхали з фронту: ви будете забезпечені і ваші сім'ї також. Ось нас і забезпечили. Так, питається, за що ж ми воювали, за що ми стали каліками, а інші голови поклали? За те, щоб бути голодними і пухнути з голоду?». Більш категоричними були слова жительки Полтави М.Андрусенко: «Просто вирішили виморити людей голодом; наша держава має достатню кількість хліба, але зовсім не проявляє піклування про людей»⁴¹. Із метою всебічного виявлення подібних настроїв та реакції населення на голод МВС УРСР доручило Управлінню боротьби з бандитизмом збирати усю інформацію, що стосувалась цієї проблеми. Ще з 20 грудня 1946 р. працівники управління розпочали роботу, пов'язану з аналізом, узагальненням і надсиленням її у вищі органи державної влади⁴². Однак, маючи таку інформацію, керівництво республіки реагувало не на факти катастрофічного становища людей, а лише на те, що загрожувало існуючій політичній системі і порядкам, які у ній панували.

Голод суттєво вплинув на криміногенну ситуацію, особливо збільшилась кількість грабунків особистого майна громадян і запасів продовольства. У II половині 1946 р. та I половині 1947 р. кримінальні злочини такого характеру у країні становили 70%. Усе нагадувало війну за шматок хліба голодних проти голодних (В.Зима), оскільки городяни грабували село, а сільські мешканці – місто. Об'єктами нападів ставали магазини, сховища, бази, а також помешкання і господарчі будівлі жителів міст і сіл. Ішли грабувати, часто зі зброєю в руках, організовуючись у групи, робітники, службовці, колгоспники, військовослужбовці, члени ВКП(б), комсомольці і вчорашні фронтовики, які до цього не вчиняли навіть дрібних крадіжок⁴³.

Населення із страхом виходило на вулицю. У Вінницькій області, наприклад, було встановлено, що грабунками займалися місцеві жителі із Бершадського, Ольгопільського, Чечельницького, Плисківського, Оратівського районів. Зокрема, у Бершадському районі у жовтні 1946 р. була заарештована група із 17 осіб, мешканців Бершаді й с. Флорино, які працювали на виробництві. Вони вчинили вісім пограбувань і вбивство⁴⁴.

Влада досить дієво відреагувала на таку ситуацію із настанням літа, коли почались масові крадіжки зернових голодним населенням. Однак знову її метою було не поліпшення продовольчого забезпечення, а чергове посилення покарання людей за їх спроби врятуватися від голодної смерті. До «закону про п'ять колосків» від 7 серпня 1932 р., яким передбачалося покарання 10-річним ув'язненням того, хто самовільно зрізав чи зібрав на полі десяток колосків, узяв кілограм зерна, додавалися укази президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р. «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного й суспільного майна» та «Про посилення охорони особистої власності громадян». Відповідно до них мінімальний строк позбавлення волі за крадіжку, привласнення чи розтрату державного майна складав від 7 до 10 років, а за повторний чи здійснений групою осіб подібний злочин – до 25 років виправно-трудових робіт⁴⁵. Розпочалася небувала кампанія боротьби із розкрадачами і в найкоротший термін суди провели сотні й тисячі показових процесів. Тож через півроку, внаслідок того, що населення не припиняло крадіжок зерна навіть попри загрозу довготривалого позбавлення волі, тюрми й табори країни були переповнені. Всього ж за кримінальні злочини у 1947 р. у СРСР покарали більш ніж 1,3 млн. осіб⁴⁶. Найбільш поширеним видом злочинів стали дрібні крадіжки, що стосувалося у першу чергу зерна.

Реакція населення на нову хлібозаготівельну кампанію 1947 р., маючи досвід минулого року, була набагато різкішою й різнобічною за своїми проявами. Усі боялися найстрашнішого – повторення голоду, тому змінюється характер настроїв, посилюється критика дій влади, стає агресивнішою поведінка. Про ворожі антирадянські прояви керівництву республіки регулярно доповідали спецслужби та секретарі обласних комітетів КП(б)У у звітах про політичні настрої людей.

Серед населення почали відкрито лунати звинувачення у бік влади. Так, у Лозоватській сільраді Ново-Празького району Кіровоградської області колгоспник М.Горбенко у розмові із селянами заявив: «З якого часу існує радянська влада, то народу життя немає й очікувати його немає чого. Що зберемо, то все вивезуть, а народ знову буде голодати. Далі існувати ми так не можемо, а при комунізмі ще буде гірше». За своє висловлювання колгоспник був арештований⁴⁷. Така ж доля спіткала колгоспника Онуфрієвського району М.Баранова, що звернувся із прямим запитанням-докором до райпрокурора Макаренка і начальника РВ МВС Тарасюка: «До яких пор вы будете забирать весь хлеб у нас и отдавать Сталину?»⁴⁸. У Сумській області колишній агроном контори «Росткаучук» С.-Будського району говорив: «Славянские страны стали нашими сателлитами, там пока массы не знают, что представляет из себя советский демократизм, они не знают, что у нас существует сталинский монархизм, они не знают, что у нас нищета, бедность... Местные монархические колхозы привели к разорению села...»⁴⁹. У бідах народу і виникненні голоду обвинувачувались комуністи та місцевий апарат, що жив за рахунок простих людей: «Коммунисты забрали весь хлеб, а теперь мы умрем с голода» (Кіровоградська область)⁵⁰, «...Если город Сталино представит одной семьей, то в нем на одного работника, производящего материальные ценности, приходится 10 тунеядцев – работников облисполкома, обкома партии, комсомольских и профсоюзных комитетов и других, все они, не производя ничего, кушают в пять раз больше тех людей, которые добывают уголь и хлеб. И такое положение по всей стране... Они поделали из нас бродяг, превратили весь народ в скот...» (Сталінська область)⁵¹. Матері картали своїх дітей за їх рішення вступити у цей скрутний для основної маси населення час у Комуністичну партію: «Я узнала, что ты без моего разрешения вступил в партию. Для меня очень обидно. Ты должен был спросить совета матери. Я не одобряю твой поступок. Ты партийный, а я здесь страдаю без хлеба. Людей судят за колоски, за кражу хлеба, соломы» (Херсонська область)⁵².

Попри кращий врожай, ніж 1946 р., із настанням жнив 1947 р. продовольчі труднощі населення були досить відчутними, оскільки основна увага влади знову зосереджувалась на обов'язковому виконанні плану хлібозаготівлі. При цьому було відомо, що держава могла б у достатній кількості забезпечити людей продовольством, якби зерно у першу чергу використовували для потреб власного народу: «Хлеба нам бы хватило на несколько лет, ели бы его не отправляли за границу. Но видно так надо, чтобы мы ели сор, а за границей ели наши булки» (Херсонська область), «Вот дождались урожая, а хлеб от нас увозят, нам опять придется голодать. Обещали, что с нового урожая будет коммерческий хлеб, а его нет, потому, что хлеб от нас увозят в другие страны» (Полтавська область)⁵³. Тож цілком закономірно у масовій свідомості побутувало переконання, що хто вкраде, той буде ситим: «На трудодни ничего не дают. Так что, если украл – поел, а нет – пропадай, а поймаешься – судить будут. Так или иначе – все равно погибать» (Херсонська область), «Тот, кто украл хлеб, тот будет с хлебом. Это мы знаем по прошлому году» (Миколаївська область)⁵⁴.

Доповідаючи, наприклад, в управлінні з перевірки партійних органів при ЦК КП(б)У про політичні настрої населення завідувач оргінструкторським відділом Миколаївського обкому КП(б)У Віщун зазначав, що в період жнив «анти-

радянські елементи» намагалися будь-що зірвати чи загальмувати виконання «першої заповіді перед державою», тобто хлібозаготівлі. Для досягнення цієї мети вони поширювали думку про те, що крадіжки в колгоспах і радгоспах не є злочином, і «красти можна, особливо тепер». Навіть один із колгоспних партторгів (Казанковський район, колгосп «15 років ВЛКСМ») на запитання: «Чому ви слабо ведете боротьбу з расхитителями?», відповів: «Теперь такое время – не украдешь, не проживешь». У його колгоспі була відмічена масова участь колгоспників у крадіжках зерна⁵⁵.

На селі крали зерно, незаконно збирали чи зрізали колоски як прості колгоспники, так і голови колгоспів, сільрад, секретарі партійних чи комсомольських організацій. Чим вища посада, тим більше було можливостей для привласнення зерна, особливо, якщо з цією метою об'єднувалось декілька осіб. Нерідко крадіжки здійснювались із застосуванням зброї. Займались ними, звичайно ж, і голодні жителі міст.

Особливістю поведінки населення під час хлібозаготівельної кампанії 1947 р., на відміну від більш голодного 1946 р., є те, що набуває поширення така форма спротиву політиці влади на селі, як вбивства голів колгоспів та партійно-радянського активу, якщо останні були надто заповзятими у виконанні розпоряджень цієї влади. Офіційно такі дії класифікувались керівництвом держави як терористичні акти. Основним мотивом убивств та замахів була помста за активне проведення хлібозаготівлі й за переслідування тих, хто вимушено займався крадіжками зерна. Крім цього, спалювались помешкання, господарчі будівлі, нищилась домашня худоба активістів і голів. Іншою загрозою для влади стали загони ОУН і УПА, які проникали із Західної України і також убивали місцевий актив та голів колгоспів, грабували токи, зерносховища, кооперації⁵⁶. Представники спецслужб і слідчих органів намагалися будь-що встановити виконавців чи завадити подібним терористичним актам і їм це часто вдавалось, оскільки нерідко наміри вбивства проголошувались відкрито та при свідках, або в очі тому, кого мали вбити. Зокрема за 20 днів – із кінця вересня до середини жовтня 1947 р. у Дніпропетровській, Полтавській, Запорізькій, Житомирській, Київській областях органи МДБ завадили здійсненню 13 замахів на партійно-радянський актив у колгоспах, арештувавши осіб, які намагалися їх учинити⁵⁷.

Як і попереднього року, 1947 р. владі прийшлося зіткнутися під час хлібозаготівлі із небажанням деяких керівників колгоспів, районних партійних і радянських органів сумлінно виконувати розпорядження республіканського та союзного центру. Цих керівників звинувачували у саботажі, оскільки вони затягували молотьбу і здавання зерна державі, знову приховували його, заплутували облік, списували, залишали як втрати на полях, видавали на трудодні та використовували на внутрішні потреби більше дозволених 15%. Наприклад, у Кам'янець-Подільській області за період жнив було притягнуто до відповідальності 185 осіб: голів колгоспів – 72, голів сільрад – 13, директорів МТС – 8, бригадирів колгоспів – 23, секретарів парторганізацій колгоспів – 21, секретарів райкомів КП(б)У – 5, голів райвиконкомів – 2 та інших робітників – 41. Із них виключено з партії 30 осіб, переведено із членів ВКП(б) у кандидати – 5, засуджено – 8, знято з роботи – 17, на інших було накладено партійні стягнення⁵⁸.

Також, як і влітку 1946 р., практикувались диверсії: навмисно псувались комбайни, молотильні агрегати, у покоси чи у робочі частини машин підкидалися металеві предмети, міни, гранати.

Але й цими засобами арсенал народної непокори не вичерпувався. Влада зіткнулася ще й із проблемою анонімних листів, агітаційних листівок та відкритої агітації громадян проти радянського устрою. Зокрема Г.Петров, секретар Кіровоградського обкому КП(б)У, інформував у серпні 1947 р. секретаря ЦК КП(б)У

Л.Кагановича про активізацію під час виконання плану хлібозаготівлі «ворожих елементів із числа колишніх куркулів, націоналістів, колишніх німецьких помічників, сектантів, які в деяких районах і колгоспах проводили ворожу агітацію і прихований саботаж, а в окремих випадках чинили активні дії, а також намагалися у своїй антирадянській роботі використовувати окремих відсталих, із низьким рівнем політичної свідомості із середовища робітників, селян і службовців»⁵⁹. В анонімках та агітаційних листівках виражалися протестні настрої людей, які не бажали миритися зі своїм важким становищем та політикою, що на той час домінувала в республіці. Анонімки надсилалися як на адресу місцевих керівників, так і в центральні органи влади. Часто їх регулярно писали одні й ті ж особи, причому дехто, не обмежуючись цим, вдавався ще й до відкритої агітації своїх поглядів, направлених проти колгоспного ладу, хлібозаготівлі тощо. Подібна «нерозсудливість» останніх сприяла владі у здійсненні заходів з їх швидкого виявлення і нейтралізації шляхом арешту. Так, із 20 вересня по 10 жовтня 1947 р. органи МДБ УРСР арештували у східних областях України 126 осіб, які проводили антирадянську агітацію із метою зриву здавання зерна державі. Багато анонімок із погрозами вбивства надсилалося чи підкидалося колгоспним активістам⁶⁰.

В агітаційних листівках, які розвішувались чи залишались у громадських місцях, лунали заклики саботажу, не працювати у колгоспах, красти. Наприклад, у Підвисоцькому районі Кіровоградської області на будівлі Полінайської сільради була вивішена листівка з військовою стилістикою такого змісту: «Товарищи колхозники и колхозницы! Воруйте хлеб по всех фронтах, где б он вам не попадался, тащите беспощадно, без мер и границ на это, а кто будет отбирать у вас, тому будет собачья смерть»⁶¹. Проте найбільш загрозливими для влади були листівки із закликами до відкритої антирадянської боротьби. Причому заклики лунали до різних категорій громадян (до свідомих українців, бійців і командирів Червоної армії і навіть прихильників білогвардійців): «Дорогие замученные в большевистской и фашистской неволе украинцы и украинки, к Вам обращаются друзья Ваши! Нет слов, чтобы можно было выразить нашу неволю, нашу несчастную жизнь, подобную собачьей у плохого хозяина... Кучка большевистских наемников жестоко посмеялась над тобой, несчастный народ. Ты воевал за Сталина, за колхозное рабство, за большевистский рай, а дети твои пухнут с голода на родной украинской земле. ...Народ, проснись, расправь свои руки, и никакая сила не сломит тебя в борьбе. Счастья и зажиточной жизни нам никто не даст, если мы это сами не завоюем. Смерть кровавому фашизму! Смерть кровавому большевизму. Да здравствует свободная, вольная, независимая Украина! Народ, создавай подпольные партизанские организации, вооружайся, уничтожай большевистских угнетателей, приberi власть в свои руки!»⁶²; «Червоноармійці! Організуйте революційну боротьбу проти Сталіна під гаслом: Воля народів і людини! Геть тиранів і диктатуру Сталінської кліки! Смерть Сталіну!» (Вінницька область); «...Більшовики хочуть викликати в Україні голод, подібно, як це було в 1930–1933 рр., коли загинуло понад 7 млн. українців. Чи хочете, щоб жили Ви і Ваші діти? Чи хочете мати чим прогодувати худобу? Чи хочете, щоб не було кривавих війн? Коли так – тоді є вихід один: все, що тільки можливо – ховайте! Не давайте нічого з України ворогові! Допомогайте сусід сусідові! Ваша праця – ваш хліб! Українські повстанці» (Кам'янець-Подільська область)⁶³; «Товарищи рабочие и крестьяне колхозники, поднимайтесь на борьбу с советским варварством, организуйте белогвардейские отряды против советской власти, чтобы после ее свержения – жить зажиточно. До каких пор будем терпеть? Нас хотят поморить с голода и поработить. Поднимайтесь все, собирайте оружие...» (Сталінська область)⁶⁴.

Досить небажаним для влади було також поширення впродовж 1947 р. чуток про наближення чи початок війни з капіталістичними країнами (в основному із США, Англією та Туреччиною), в якій Радянський Союз мав неминуче зазнати поразки. Ці чутки існували в багатьох областях України, де населення потерпало від нестачі продовольства і голоду. Незважаючи на те, що минуло лише два роки від закінчення виснажливої війни з фашистською Німеччиною, в якій був значним прояв патріотизму, у свідомості багатьох людей, внаслідок несправедливої політики радянської влади, визріло переконання, що потрібна нова війна, яка б призвела до знищення колгоспів і звільнення селян від їх експлуатації: «...Необходима другая война, которую требуют Англия и Америка, которая должна уничтожить колхозы...» (Сумська область); «При немцах было хлеба сколько угодно, а сейчас мы голодаем, потому что весь хлеб от нас забиралют. Хотя бы скорее была война, может быть, придет другая власть и будет лучше» (Миколаївська область); «Колхозы должны развалиться, они не оправдали себя. Скоро будет война Америки и Англии против Советского Союза и они нас освободят от этого колхозного строя» (Одеська область)⁶⁵; «...Будутъ знищені колгоспи. Землю роздадутъ, і хто як захоче, так і буде жити, війна обов'язково буде, бо всі знають, що таке совєцька власть...», «Колгоспи існувати не будуть. Бо війна вже на носі. Англія і США вимагають від Сталіна вивести війська з Німеччини. Я хоть і поранений, але пішов би ще воювати, тільки, щоб цієї влади не було. Це не влада, а якісь здирники...» (Вінницька область)⁶⁶.

Спецслужби фіксували у висловлюваннях людей недовіру до влади й розуміння того, що голод був спричинений не посухою, а радянським державним устроєм: «Наше правительство нас обманывает, оно на обмане и построено. Турция обязательно скоро будет воевать с нами и она должна забрать Украину потому, что она принадлежит Турции» (Кіровоградська область); «Если Америка и Англия объявят войну, то СССР не будет в состоянии оказать серьезного сопротивления и пойдет на любые условия мира, так как внутренняя обстановка в стране, в материальном отношении крайне напряженная, во многих местах люди умирают от голода. Ухудшение материального положения в этом году объясняется не засухой, а причину нужно искать в существующем у нас строе...» (Сталінська область)⁶⁷.

Вияв реакції людей на голод знайшов своє відображення і в народному фольклорі: «До колгоспу не піду, Бо я знаю ту біду. Колгосп – рідна мати, Не вкрадеш, не будеш мати. Виконала п'ятирічку: Бери торбу, або в річку. Дають грами, Щоб не розібралися з ділами»; «Усе літо проробила – Кіло проса заробила, На стакани продала – Холостяцьке віддала. Тепер треба вербуватись, Щоб на плаття пристаратись»⁶⁸. Мізерний заробіток, необхідність красти чи тікати з колгоспу – не широкий арсенал засобів для селянина, щоб прожити у післявоєнному колгоспі.

Із метою протидії зростанню антирадянських проявів і настроїв та поширенню чуток, крім власне репресивних кримінально-процесуальних заходів, у республіці проводилась маса зборів та роз'яснювальних бесід із селянами й робітниками силами тисяч агітаторів і пропагандистів, які переконували населення у перевагах радянського способу життя над ворожим капіталістичним. Успіху цих кроків спряло й те, що під кінець 1947 р. план хлібозаготівлі внаслідок кращого врожаю, ніж попереднього року, виконувався, у селян перестали відбирати останнє, тож поступово вияв народної непокори почав затихати і морально-психологічний клімат суспільства ставав «здоровішим», тобто адекватним радянським ідеологічним настановам. Вдовольняючись мінімумом, який давала держава, більшість населення поверталася до звичного життя, і тих, хто наважувався висловити свою незгоду з діями влади, ставало все менше. Проте голод вкотре негативно вплинув на свідомість, психологію, моральне здоров'я людей,

що позначилось на їх поведінці та вчинках як під час продовольчої скрути 1946–1947 рр., так і в подальші роки. Багато хто бачив та розумів сутність існуючої державної системи, однак продовжував покійно жити, чи скоріше існувати у звичному ритмі, пристосовуючись до труднощів, залишаючи своє невдоволення при собі. Голод засвідчив, що позбавлене державної підтримки населення було змушене рятуватись самотужки, часто йдучи на злочини та нелюдські вчинки, переступаючи моральні норми. В основному протести проти дій влади виражались у розмовах чи у листах до рідних. Проте серед безпартійних і партійців траплялися й ті, хто відкрито чинив опір владі, знаючи, що за свою непокору, буде жорстоко покараний. Ця категорія громадян, попри пасивність та аполітичність більшості населення, становила потенційну загрозу радянській владі, оскільки при нагоді завжди виражала своє невдоволення нею вчинками та антирадянськими висловлюваннями.

¹ *Зубкова Е.* Общественная атмосфера после войны (1945–1946) // Свободная мысль. – 1992. – №6. – С.10–11.

² *Єрмак О.* Трагічна сторінка історії Полтавщини: Голод 1946–1947 років // Голод 1946–1947 років на Полтавщині (до п'ятдесятиріччя трагедії). Матеріали і документи. – Полтава, 1996. – С.8.

³ *Маковійчук І., Пилявець Ю.* Голод на Україні у 1946–1947 рр. // УІЖ. – 1990. – №8. – С.18.

⁴ Там само. – С.19.

⁵ Там само. – С.21.

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3940. – Арк.1.

⁷ Голод в Україні 1946–1947. Документи і матеріали. – К.; Нью-Йорк, 1996. – С.61.

⁸ *Маковійчук І.* Вказ. праця. – С.22–23.

⁹ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.П.136. – Оп.13. – Спр.94. – Арк.75.

¹⁰ Голод в Україні 1946–1947. Вказ. праця. – С.66, 86, 90, 104, 113, 119, 133.

¹¹ Там само. – С.132.

¹² Там само. – С.302–305.

¹³ Там само. – С.303.

¹⁴ Там само. – С.72–75.

¹⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3669. – Арк.1–6.

¹⁶ Голод в Україні 1946–1947. Вказ. праця. – С.26.

¹⁷ Там само. – С.82.

¹⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4560. – Арк.2.

¹⁹ *Хандрос Б.* Голод-47. За матеріалами військової цензури та спогадів очевидців // Вінниччина. – 1996. – 26 серпня. – С.6.

²⁰ Голод в Україні 1946–1947. Вказ. праця. – С.112, 139.

²¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3940. – Арк.40.

²² Там само. – Спр.3496. – Арк.4.

²³ Там само. – Спр.4575. – Арк.6, 42.

²⁴ *Кононенко В.* Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004. – С.169.

²⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3940. – Арк.40–42.

²⁶ Там само. – Арк.42.

²⁷ ДАВО. – Ф.П.136. – Оп.13. – Спр.129. – Арк.147.

²⁸ Там само. – Арк.145–147, 182.

²⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.2842. – Арк.5, 7.

³⁰ *Маковійчук І.* Вказ. праця. – С.27.

³¹ Там само. – С.28.

³² ДАВО. – Ф.П.136. – Оп.13. – Спр.129. – Арк.21, 90.

³³ *Хандрос Б.* Голодомор-47 // Вінниччина. – 1996. – 3 серпня. – С.3.

³⁴ Голод в Україні 1946–1947. Вказ. праця. – С.173–174, 181, 185, 205, 213, 215, 217, 229–231, 248.

- ³⁵ Білас І. Репресивна каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історично-правовий аналіз: У 2-х кн. – Кн.1. – К., 1994. – С.344.
- ³⁶ Маковійчук І. Вказ. праця. – С.29.
- ³⁷ Радянська Україна. – 1947. – 12 лютого.
- ³⁸ Кононенко В. Суспільно-політичні настрої... – С.121–122.
- ³⁹ Єрмак О. Вказ. праця. – С.21.
- ⁴⁰ Кононенко В. Суспільно-політичні настрої... – С.121.
- ⁴¹ Єрмак О. Вказ. праця. – С.21.
- ⁴² Білас І. Вказ. праця. – С.339.
- ⁴³ Зима В. Социология бесправия. Реакция сталинской юстиции на голод в СССР 1946–1947 гг. // Социологические исследования. – 1999. – №2. – С.92.
- ⁴⁴ ДАВО. – Ф.П.136. – Оп.13. – Спр.99. – Арк.149–150.
- ⁴⁵ Зима В. Вказ. праця. – С.88–89.
- ⁴⁶ Там само. – С.97.
- ⁴⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4557. – Арк.61.
- ⁴⁸ Там само. – Спр.4562. – Арк.3.
- ⁴⁹ Там само. – Спр.4557. – Арк.34.
- ⁵⁰ Там само. – Спр.4561. – Арк.2.
- ⁵¹ Там само. – Спр.4978. – Арк.2–3.
- ⁵² Там само. – Спр.4561. – Арк.11.
- ⁵³ Там само. – Спр.4557. – Арк.11.
- ⁵⁴ Там само. – Спр.4557. – Арк.15, 26, 42.
- ⁵⁵ Там само. – Арк.36, 44.
- ⁵⁶ Кононенко В. Суспільно-політичні настрої... – С.168.
- ⁵⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4561. – Арк.11; Там само. – Спр.4978. – Арк.25–74; Там само. – Спр.4557. – Арк.28, 33, 39, 64.
- ⁵⁸ Там само. – Спр.4561. – Арк.2; Там само. – Спр.4557. – Арк.38, 65–66, 74.
- ⁵⁹ Там само. – Спр.4561. – Арк.1–2.
- ⁶⁰ Там само. – Спр.4978. – Арк.27.
- ⁶¹ Там само. – Спр.4561. – Арк.3.
- ⁶² Матушак К. «Забрали хліб і вигнали з хати» // Молодь України. – 2003. – 13 лютого. – С.2.
- ⁶³ Кононенко В. Суспільно-політичні настрої... – С.168.
- ⁶⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4978. – Арк.4.
- ⁶⁵ Там само. – Спр.4557. – Арк.34, 41, 52.
- ⁶⁶ Матушак К. Про що не писали газети... // Молодь України. – 2003. – 30 лютого. – С.2.
- ⁶⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4557. – Арк.64; Там само. – Спр.4978. – Арк.2.
- ⁶⁸ Кононенко В. Оцінка голоду 1946–1947 років населенням Поділля // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. 2. Серія: Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2000. – С.178–182.

The suggested intelligence reviews the problem of artificially created 1946–1947 famine by soviet regime in its social aspect. The author studies social atmosphere, moral and psychological condition, attitude of population of Ukraine during the famine and clarifies peculiarities of people behavior and reaction on lack of food.